

Jezik i moralne vrijednosti: uz podrijetlo etike diskursa u klasičnogričkoj misli

IZDAVAČ
Institut za filozofiju, Zagreb

ZA IZDAVAČA
Luka Boršić

GRAFIČKA PRIPREMA I DESIGN
Marin Martinić Jerčić

TISAK
Grafomark d.o.o.

ISBN 978-953-7137-80-9

CIP zapis je dostupan u nacionalnom skupnom
katalogu knjižničnog sustava Bukinet (katalog.bukinet.hr)
pod brojem 991006044833409366.

Knjiga je tiskana uz potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih RH

JEZIK I MORALNE VRIJEDNOSTI
UZ PODRIJETLO ETIKE DISKURSA
U KLASIČNOGRČKOJ MISLI

Dražen Pehar

 Institut za
filozofiju

Zagreb, 2026.

Sadržaj

UVOD	7
I. DIO	15
1. POGLAVLJE POČECI: OD AHILEJA DO ISĚGORÍA	17
1.1 „Kapija Hada“, <i>bórkia pistá</i> , Hesiod, Ksenofan	17
1.2 <i>Isēgoría</i>	
2. POGLAVLJE GRAĐANSKI RATOVI, DVOJBE, SOFISTI	41
2.1 Tukidid	43
2.2 Euripid	47
2.3 Gorgija	55
3. POGLAVLJE KODIFIKACIJA	63
3.1 Zakoni, <i>desmoí</i> , kodifikacija I (Sokrat/Platon)	63
3.2 Zakoni, <i>desmoí</i> , kodifikacija II (Isokrat, Aristotel, Platon)	77
II. DIO	105
4. POGLAVLJE ISTINE	113
4.1 Istine i slijepci	113
4.2 Laganje i obmanjivanje	120
4.3 „Sokal“ – kada je obmana prihvatljiva?	129
5. POGLAVLJE OBEĆANJA	139
5.1 Pretpostavke davanja obećanja	139
5.2 Metafore obećanja, metafore obvezivanja, Jakobsonov model	149
5.3 Obećavanje i jezična tvorba kolektivnoga tijela	155

6. POGLAVLJE RAZLOZI	163
6.1 Argumentacija, davanje razloga: empirijski dio	167
6.2 Argumentacija, davanje razloga: analitičko-teorijski dio I, ključni elementi	182
6.3 Analitičko-teorijski dio II: teorija	195
6.4 Empirijski primjeri u svjetlu teorije	199
<i>Appendix</i> - Kratki komentar o nekim historiografskim aspektima teorije argumentacije, uključujući logiku i retoriku	208
 ZAKLJUČAK	 219
 POPIS BIBLIOGRAFSKIH JEDINICA	 227
 KAZALO	 237

Uvod

Svako ljudsko društvo koje posjeduje neki medij komunikacije, tj. jezik koji prenosi s generacije na generaciju, mora posjedovati također neku vrstu etike diskursa. Naime, medij komunikacije predstavlja instrument koji operira sukladno nekim standardima izvrsnosti pa stoga mora biti i etički, a to znači i politički i često pravno, procjenjiv. Prisjetimo se jednostavne činjenice da učitelji jezika moraju dovoljno često korigirati učenike jezika i to ne samo u usko semantičkom ili gramatičkom smislu; za takvo nešto etika diskursa predstavlja prirodni i čisto praktični preduvjet. Dapače, jezik ne bi bio savladiv ako bismo ga pokušali podučavati protivno odredbama etike diskursa; jednostavan primjer – zamislite da učitelj/roditelj podučava o značenjima riječi tako što izriče neistinite iskaze o neposrednoj okolini; izravna posljedica toga jest da učenik/dijete ne može niti ispravno razumjeti niti naučiti prava značenja riječi.

Također, nesumnjivo je da etika diskursa, kao jedan tip diskursa o diskursu, nužno podrazumijeva metajezičnost, odnosno metalingvalnost. Riječ je o opisivanju jezika jezikom, i to o nesumnjivo dobro motiviranome opisivanju. Ne opisujemo jezik jezikom bez potrebe. To činimo, primjerice, kada se u praktičnome smislu javlja pitanje o istinitosti nekoga diskursa; ili kada se u praktičnome smislu javlja pitanje o značenju nekog trenutno višeznačnog ili nedovoljno jasnog ili po prvi put uporabljenog izraza ili propozicije. Tipično se za etiku diskursa, kao samostalan i poseban diskurs, počinjemo brinuti kada stvari, privremeno ili trajnije, ne idu baš onako kako bi trebalo ili kako bismo željeli.

Klasična Grčka, kao i klasična Atena, u tom smislu nije nikakva iznimka. Bilo bi nesumnjivo čudno kada u tom razdoblju toga društva ne bismo pronalazili mnoge iskaze koji spadaju pod oznaku „etika diskursa“. A vidjet ćemo također da se s tematiziranjem tako shvaćene etike diskursa u tom kontekstu javljaju i neke dodatne teme koje motiviraju neke daljnje diskurse. Odmah na početku upućujem na ključne: odnos

diskursa i sile, posebice u obliku odnosa prema ratu i nasilju; odnos konvencije ili zakona, i prirode, kao i status zakona uopće; na koncu, no ne manje važno, sam status ljudskoga bića kao bića razuma i *Lógos*a, a onda time i pitanje demarkacije u odnosu na ostali životinjski svijet.

To me vodi pitanju ključnih svrha ove studije. Vidjet ćemo prije svega da, kada klasični Grci koriste pojam *Lógos*,¹ tada oni misle upravo na jezik u svjetlu etike diskursa, kao aktivnost ili proces izrazito određen normama i moralnim vrijednostima. To nas pak vodi dvama pitanjima ili problemima koji prirodno proizlaze iz prethodne činjenice. Prvo, postoji li neko temeljnije, primarnije objašnjenje te činjenice? Što je to što određuje činjenicu da je jezik određen nekim ključnim vrijednostima i može se prakticirati samo slijedbom tih vrijednosti ili normi? Drugo, što se točno događa kada netko koristi ili prakticira jezik, a ujedno krši te ključne diskurzivno-moralne vrijednosti koje bi trebao poštovati kroz prakticiranje jezika/diskursa/*Lógos*a? Primijetimo odmah da drugo pitanje prirodno upućuje na prvo. Kada objašnjavamo što je to što vodi, preko kršenja nekih normi, propadanju nekog procesa ili fenomena, u ovome slučaju komunikacije, tj. zajedničke upotrebe diskursa, moramo koristiti neki vokabular koji se referira na ključne faktore pozitivnoga tijeka istoga procesa, a koji je zajednički i za pozitivnu i za negativnu mogućnost.

Vidjet ćemo u nastavku ove studije kako etika diskursa u klasičnoj Grčkoj, koja od početka stoji u vezi s rađanjem i razvojem jednog posebnog diskursa, onog filozofskog koji cilja na univerzalni etos (načelno nespojiv s tezama kakve nalazimo, primjerice, u Cohen 2001), otvara dvije staze. Jedna vodi prema ideji jezika kao tvorca kolektivnoga tijela. Kroz tu ideju biva objašnjena ne samo normativna/vrijednosna struktura jezika, nego i dvije dodatne stvari: osnova svake ljudske institucije i, posebno, osnova institucije vladavine zakona u svakoj ljudskoj zajednici. Druga staza vodi prema ideji dediskurzacije kao negativne mogućnosti: kao samoskrivljenoga kršenja moralne matrice diskursa kojim se otvara mogućnost za „pad čovječanstva u barbarstvo“, odnosno za bitnu promjenu statusa ljudskoga bića u očima drugoga, koje su konstitutivne i za prvoga. Takvo kršenje uvijek prethodi izbijanju oružanih sukoba među

¹ U nastavku teksta ovaj ću pojam uglavnom pisati velikim početnim slovom; činim to jer je riječ o personifikaciji apstraktnoga pojma ili teme, odnosno prozopopeji – *Lógos* je zamišljen kao lice s vlastitim glasom. Time zapravo slijedim starogrčku praksu koja je najvjerojatnije začeta kod Gorgije, a kasnije nastavljena i kod Isokrata i Platona; o klasičnogrečkoj personifikaciji *Lógos*a vidi Diels (1883).

ljudskim skupinama te predstavlja obilježje predpovijesnih uvjeta u kojima zajednica još uvijek nije dospjela do mogućnosti vladavine zakona.

U ovoj studiji veći je naglasak stavljen na prvu stazu, ali i druga je djelomično, i vjerujem u dovoljnoj mjeri, otvorena. Kako sam te diskurzivne pokrete, tijela i strukture, organizirao u konkretnom smislu?

Knjiga se sastoji od dva međusobno usko povezana dijela. Prvi se dio sastoji od poglavlja 1–3., a drugi od poglavlja 4–6. U poglavlju 1.1 fokusiram se na elementarne, ali slikovite i trajno inspirativne propozicije etike diskursa iz Homera i Hesioda; ono završava uputom, kroz Ksenofana i Eshila, na nešto što slično dopuštenje da kršimo standarde etike diskursa, ali to nije. Poglavlje 1.2 govori o *Isēgoriji* i njezinim diskurzivno-etičkim pretpostavkama. Vidjet ćemo da je riječ o modelu u čijoj je osnovi nedvojbeno etika diskursa, a uputa na jedan dijalog iz Euripidovih *Feničanki*, koji se kreće oko pojma „roba/robnosti“, te na jedan Sofoklov fragment koji nalazimo kod Plutarha, pomaže nam znatno u njegovu razumijevanju.

Poglavlje 1.2 također služi tome da obogati prethodno, kao i da ukaže na metajezik kao važan sastojak etike diskursa te da dotičnu etiku predstavi i u procesnom i interaktivnom smislu, ne samo kroz usmjerenje pozornosti na nekoliko fiksnih, zadanih, tobože apsolutnih vrijednosti. U svjetlu poglavlja 1.2 nisu vrijednosti te koje jedino definiraju etiku diskursa, iako one jesu iznimno važne, nego naša sposobnost da do njih dođemo, da se u svjetlu tih vrijednosti korigiramo te da jedni drugima pomažemo i surađujemo u tom procesu (to je kasnije dodatno naglašeno u poglavlju koje se bavi Isokratovom kodifikacijom etike diskursa).

Poglavlje 2 govori o nekim dvojbama glede etike diskursa iskazanim u vrijeme Peloponeskoga rata i u vezi s tim ratom, kao i o takozvanom „sofističkom izazovu“ kroz Gorgiju koji je, kako tvrdim, uglavnom krivo interpretiran. Završavajući Prvi dio, u poglavlju 3, polazeći od dijelova triju Platonovih dijaloga (*Eutifron*, *Republika*, *Protagora*), pokazujem ključne momente klasičnog grčke kodifikacije etike diskursa i koncepta „vladavine zakona“ kao jednog posebnog slučaja takve etike preko Isokrata i Aristotela, te upućujem na ključne implikacije tih momenata. Zbog duljine „Sokrat/Platon“ prikazan je kao prvi odsječak Poglavlja 3 a „Isokrat i Aristotel“ kao drugi; no i 3.2 završava naglašavanjem nekih dijelova Platonovih *Zakona* koji pripremaju Aristotela, ali i koji pertinentno pripremaju i sljedeća poglavlja.

Ta poglavlja, koja tvore Dio II knjige, predlažu jednu teoriju jezika polazeći od historiografskog i povijesno-filozofskoga rada u Dijelu I. U biti se poglavlja 4–6 također zasnivaju na klasičnogrčkoj etici diskursa, ali količina mogega dodanog vokabulara zasigurno je veća u tim poglavljima nego u onima prvoga dijela. To ne znači da se prestajem oslanjati na klasičnogrčki diskurs; on biva stalno eksploatiran u svim poglavljima, posebno iscrpno u poglavlju 6. Tog poglavlja ne bi bilo da nije pokrenuto inspiracijom iz Dijela I, posebice poglavlja 3.2 koje govori o Isokratovoj Pohvali *Lógosu*, te o Isokratovoj teoriji tzv. grč. *písteis* (jamčevina, razloga, dokaza/svjedodžbi, oslonaca za povjerenje ili vjeru) i grč. *he psychē pisté* (duše kojoj se može vjerovati, u koju se može pouzdati).

Dio II opisuje tri ključna vrijednosna moralno-diskurzivna parametra: istinu, obećanje i argumentaciju (davanje razloga, obrazlaganje). Postoji i četvrti parametar, značenje, no ono ovdje nije uključeno zbog ekonomije teksta. Možda najbitnije, u poglavlju 6 proces argumentiranja prikazan je kao moralna i politička funkcija. To nije posve originalan ili posve inovativan pristup. Ono što jest posve inovativno je rječnik kojim tu funkciju opisujem, a koji je određen pojmovima tvorbe kolektivnoga tijela.

Načelno sličan pristup nedavno su predložili Mercier i Sperber (2011) a predložio ga je i Jean-Louis Dessalles (vidi, primjerice, Dessalles 2016). Potonji je predložio teoriju prema kojoj argumentacija igra veliku ulogu u reguliranju sukoba unutar zajednice u smislu da vješt argumentator, kao onaj koji vješto razotkriva lažce i obmanjivače, bolje i trajnije stvara koalicije nego oni koji su nevješti i/ili govore neistinu ili su skloni obmanjivanju te uporabi nepredvidljive fizičke sile kao zamjene za argument. Time je Dessalles uputio na jednu ključnu činjenicu: ljudska zajednica obilježena praksom argumentiranja pokazuje veću vjerojatnost samoodržavanja i mirnoga rješavanja sukoba od zajednice koja nije obilježena takvom praksom. Drugim riječima, argumentacija funkcionira kao moralni stabilizator zajednice. Po tome se gledište izloženo u ovoj studiji slaže s Dessallesovim, međutim, ja dodajem pojamovni okvir teorije jezički posredovane tvorbe kolektivnoga tijela kao, vjerujem, najadekvatnije objašnjenje za funkciju takve stabilizacije.

Zaključak upućuje na ključne poante cijele studije. One su u biti ekvivalentne Aristotelovim tezama o ζῶον λόγον ἔχων (*zōōn lōgon échōn*, tj. živo biće koje posjeduje sposobnost razumnoga govora) iz Knjige A

Politike. Među tim poantama vjerojatno najveću težinu treba dati dvjema sljedećima: prirodna socijalizacija kroz jezik, kao *Lógos*, u ljudskome rodu predstavlja univerzalni Etos; ona pak nije moguća bez kolektivizacije tjelesnih sposobnosti koja nas opskrbljuje osnovom za svaku održivu zajednicu i ljudsku instituciju. Dok god te dvije ključne poante nisu dovoljno ozbiljno shvaćene i prihvaćene od ljudskoga roda, trpit ćemo de-diskurzacijom stvorene ratove, otuđenja, tiraniju, vlast neprava i barbarstva i to posve neovisno o stupnju možebitnoga tehnološkoga napredka.

Upućeni će se čitatelji vjerojatno gotovo automatski zapitati o vezi u ovoj studiji izložene etike diskursa s onom kakvu su izložili neki suvremeni njemački autori, primjerice Apel ili Habermas (vidi Habermas 1983 ili Apel 2001). Iako se očividno radi o istovjetnoj terminologiji, ona pokriva u bitnome različite procese. Naime, u ovoj studiji etika diskursa znači doslovno etiku diskursa, odnosno moralno-vrijednosnu strukturu o kojoj ovisi sama upotreba diskursa i ona je u tome smislu ograničena na jedno bitno obilježje ili djelatnost ili oruđe ljudskoga roda. O kakvoj je vrsti točno etike riječ? Ova studija to objašnjava primarno putem primjera, a njih uvodim u poglavlju 1 – primjerice, vrlina i vrijednost istinoljubivosti, ili vrlina i vrijednosti pouzdanosti u smislu vjernoga ispunjavanja obećanja.

Njemačka, ili „Habermas-Apelova“ verzija etike diskursa² pak predstavlja mnogo ambiciozniji i složeniji projekt: ona u tome slučaju znači zapravo opću etiku primjenjenu na totalitet područja ljudskoga djelovanja, ali uz dodatnu pretpostavku da se takva opća etika nastoji zasnovati na premisama koje jesu dijelom premise etike diskursa u prethodnom, gore spomenutom smislu; dijelom stoga što njemačka verzija nastoji zasnovati opća načela etike na univerzalnim pragmatičkim pretpostavkama argumentacije. To znači da u njemačkoj verziji nije riječ, kao u ovoj monografiji, o etici (samoga) diskursa nego o općoj etici (na osnovi jednog aspekta) diskursa.

Prema mnogim dobro utemeljenim i uvjerljivim mišljenjima, Habermasov projekt nije uspješno realiziran, a ja sugeriram svim zainteresiranim čitateljima da u tom smislu konzultiraju radove prije svega J. Gordona Finlaysona. Dodatno, o temeljnoj razlici između njemačkog i mog pristupa već sam pisao na drugim mjestima (vidi Appendix u Pehar

² Iako postoje bitne razlike u pristupu pitanjima zasnivanja i statusa etike diskursa između Apela i Habermasa, prema uvjerljivoj procjeni, Apelu pripada pravo prvenstva „invenције“ same ideje ili znanstvenoga projekta.

2016 i Poglavlje 8 u Pehar 2011) pa bi ovdje ponavljanje mojih zaključaka bilo zalihosno, posebice uzimajući u obzir činjenicu da ta razlika nije relevantna niti za opći – teorijski – niti za povijesno-historiografski aspekt mojih izlaganja u ovoj studiji. Također, historiografski aspekt ove studije jasno dokazuje da njemačka verzija etike diskursa, u užem smislu, nije niti prva niti najvažnija, no ova studija ne inzistira niti na toj implikaciji kao posebno relevantnoj ili važnoj.

Što se tiče veze ili odnosa između etike i klasičnogričkog poimanja politike, ovdje ću naglasiti tri ključne stvari o odnosu monografije spram politike uopće te posebno spram starogrčkih izvora. Prvo, većina se razmatranja u ovoj monografiji okreće oko tema koje traže interdisciplinarni pristup, a takav pristup mora kombinirati točna i precizna razmatranja iz sljedećih područja: pravo, etika, politika i teorija jezika, odnosno filozofija jezika. Ne postoji drugi način da se uistinu pokaže ključni trenutak u starogrčkome poimanju politike, a on se sastoji u Isokratovoj kratkoj pohvalnici *Lógosu* kao utemeljujućoj strukturi za postanak održivih gradova. Isokrat će vjerojatno biti jedan od prvih autora koji će naglasiti činjenicu da bez jezika nije moguće utemeljiti jedan skup normativnih razlikovanja bez kojih politička zajednica, kao zajednica u kojoj vlada zakon ili pravo, ne može postojati. U ovoj monografiji također izravno tvrdim da se ključni dio Aristotelove *Politike A*, o ljudskome biću kao po naravi političkome, uopće ne može razumjeti bez Isokratove pohvalnice, eulogije ili dobrorijeka.

Drugo, autor je ove monografije zastupnik republikanske političke teorije (vidi Pehar 2020b), a ta je teorija nesumnjivo začeta upravo u klasičnogričkim tekstovima koji su predmet razmatranja u ovoj knjizi. Drugim riječima, Euripid, Tukidid, Aristotel, Isokrat i Sokrat te, dijelom, Platon jesu republikanci. Ključni dio te teorije tiče se odnosa spram tiranije ili gospodarenja, kao „arbitrarne dominacije“ (vidi primjerice Pettit 1997, 51-79), a o njoj govori nekoliko ključnih dijelova ove monografije (počev od poglavlja 1.2). Sama teorija jezika kao tvorca kolektivnoga tijela pokušaj je da se jasnim pojmovima opiše mogućnost postojanja onoga što su klasični engleski republikanci, uključujući Milтона i Harringtona, zvali „političkim ili građanskim tijelom“, *body politic*, a što je tijelo sastavljeno od osoba obilježenih tzv. političkom vrlinom, *areté politiké*, koja je konstitutivna za političku zajednicu. (U smislu relativno dovršene ili potpune cjeline, čitatelj neke zaključne iskaze kao dijelove dotične teorije može

očekivati tek u Zaključku ove studije, no poželjno je prethodno i ispravno i iscrpno razumjeti uvodni dio Dijela II koji objašnjava ključnu motivaciju mog pokušaja rekonstrukcije temeljā klasičnogričke etike diskursa.)

Treće, u smislu neksusa „etičko-političko“, stoga posebno izdvajam sljedeće momente u ovoj monografiji kao izrazito objasnidbene za temu politike i političkih odnosa: tema tiranije (preko Euripida) u fokusu je poglavlja 1.2, 2.1, ali i 3.1 i 6; tema uzroka političkih sukoba u fokusu je poglavlja 3.1 (*Eutifron*), ali i 2.1 i 2.2 (Euripid i Tukidid); posebice tema „nepravednosti“ u fokusu je poglavlja 6, napose 6.2 (ali i pojedinačno važnih dijelova koji govore o američkoj *Deklaraciji neovisnosti*), a također i poglavlja 3.1, jer se politički sukobi uopće ne mogu razumjeti izvan konteksta razumijevanja odnosa „pravedno-nepravedno“; na koncu, no ne najmanje važno, već sam napomenuo da teme rata i „bezgradice“ (iz Aristotelove *Politike A*) spadaju u vidokrug tema posebno zanimljivih iz perspektive ove monografije te da ih objedinjuje tema dediskurzacije, kršenja vrijednosti ili normi moralne uporabe diskursa, kao negativni proces koji posebno jasno govori o značaju etički, politički i diskurzivno pozitivnih normi i vrijednosti, uključujući primarno one o kojima se raspravlja u Dijelu II ove studije.